

ФАҚИХЛАРНИНГ ҲАДИС МАДРАСАЛАРИ

Ибрагимова Сурайё Муратовна

Тел: (+998 99) 860 81 70

surayyoibrohim@gmail.com

Аннотация

Ушбу мақолада ислом таълимотида муҳим ўрин тутадиган фикҳ ва ҳадис илоҳиёт фанлари ўртасидаги узвий боғлиқлик, шунингдек, фақиҳ олимларнинг ҳадис мадрасаларидаги илмий фаолияти ўрганилади. Ҳадис илмлари фикҳий қарорлар чиқаришда асосий манба ҳисоблангани туфайли, уламоларнинг ҳадисни ўрганиш, таснифлаш ва тадвин қилиш борасидаги хизматлари алоҳида таъкидланади. Маълум мадрасаларда фикҳ ва ҳадис биргаликда ўқитилиб, ислом ҳуқуқий тизимининг шаклланишига муҳим таъсир кўрсатган. Маълумотлар тарихий манбалар, биографиявий асарлар ва классик ислом илмий меросига асосланган ҳолда таҳлил қилинади. Мақолада Абӯ Ҳанифа, Молик ибн Анас, Шофеий ва Аҳмад ибн Ҳанбал каби фақиҳларнинг ҳадисга бўлган муносабати ва уларнинг мадрасаларидаги услублар таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: фикҳ, ҳадис, ислом ҳуқуқи, мазҳаблар тарихи, Абӯ Ҳанифа, Имоми Молик, Имом Шофеий, Аҳмад ибн Ҳанбал, исломий мадрасалар, усулул фикҳ.

Муқаддас ислом динимизнинг асосий манбаларидан бири Муҳаммад (сав)нинг ҳадислари бўлиб, барча фуқаҳолар ҳадисларнинг Қуръони каримдан кейинги асл манба эканлигига бирдек иттифоқ қилганлар. Қуръонда зикри келмаган ёки батафсил айтиб ўтилмаган минглаб ҳукмлар ҳадислар орқали бизга етиб келган.

Усул ва фикҳ олимларининг талқинида Қуръони карим “Китоб”, ҳадислар эса “Суннат” деб аталади. Китобга амал қилиш қанчалик вожиб бўлса, суннатга ҳам шундай вожибдир.

Аллоҳ таоло шундай буюради:

“Эй иймон келтирганлар, Аллоҳга итоат қилингиз, ва Пайғамбарга ҳамда ўзларингиздан бўлган ишбошиларга итоат қилинг. Бирор нарса ҳақида талашиб қолсангиз, агар Аллоҳга ва охират кунига ишонсангиз у нарсани Аллоҳга ва Пайғамбарга қайтарингиз! Ана шундай қилиш хайрли ва оқибати яхшидир.”¹

Яна қуйидаги оятда ҳам бунга далил бор:

¹ Нисо сураси 59-оят

“Очиқ ойдин баёнотлар ва китоблар ила (юбордик) Ва сенга одамларга нозил қилинган нарсани ўзларига баён қилиб беришинг учун Зикрни нозил қилдик. Шоядки тафаккур қилсалар.”²

Китоб ва суннатни маҳкам тутиш зарурлиги ҳақида бундан бошқа кўплаб далиллар мавжуд. Ислום уммати китобдан маълум бир масала учун бирор ҳукм топа олмасалар суннатдан ҳужжат келтириш лозимлигига ижмо қилганлар. Суннатдан ҳужжат олиш ва унга амал қилиш хусусида барча мазҳаблар бирдек иттифоқ қилганлар. Уламолар ўртасидаги ихтилоф суннатни тушуниш, уни нақл қилиш ва таҳрир қилишдагина кўзга ташланади. Суннатнинг бизгача мутавотир, машҳур ва оҳод йўллар билан етиб келиши, уларнинг ҳар бирининг қоидалари, шартлари, ровийнинг ҳолати ва ҳаказолар сабабли уламолар ўртасида ҳужжат олишда бироз ихтилофлар юзага келган.

Аслини олганда ҳадисларнинг пайғамбаримиз (сав) га етиб бориш йўллари таҳрир қиладиган, саҳиҳини заифдан, оҳодини машҳур ва мутавотирдан ажратиш учун фақиҳларнинг ҳам ўзиган хос мадрасалари бўлган. Фақиҳларнинг ҳадис мадрасалари ҳадисларни текшириш ва тадқиқ қилишда муҳаддисларнингидан тамоман фарқли ҳисобланган.

Муҳаддислар бутун диққат-эътиборларини ҳадисларнинг санади, риждолларини таҳқиқ қилишга сарф қилган бўлсалар, фақиҳлар ҳадислардаги маъноларнинг шариат қоидалари ва асосларига тўғри келишини текшириш билан машғул бўлганлар. Чунки ислום унда бир-бирига зид бўлган ҳукмлар бўлиши тасаввур қилинмайдиган ягона шариатдир. Ҳадисларда дуч келинадиган баъзи қарама-қаршилиқларнинг сабаби эса агар-чи сиқа ҳисоблансаларда, инсон эканликлари ва саҳвга йўл қўйишлари мумкинлигидан ровийларнинг унутган эканликларига йўйилади ва шунинг учун ҳадисларни кўплаб йўллар орқали текшириб, бир-бирига солиштириб чиқилади. Шаръий далиллардаги маъноларга зид келиб қолган ҳадис таъвил қилинади, имкон қадар ҳадислар орасини жамлашга интилиб, бунинг имкон бўлмаса бу ҳадисга амал қилинмайди.

Фақиҳларнинг ҳадисларни текширишдаги яна бир йўллари ушбу ҳадисни саҳоба ва тобеъинлар тарафидан қабул қилинганлини ва амалда жорий этилганлигини текшириш бўлган. Қайсики бир ҳадисни саҳоба ва тобеъинлар қабул қилиб амалда қўллаган бўлсалар демек бу ўта ишончли ҳадис ҳисобланади. Чунки саҳобалар пайғамбаримиз (сав) дан нимани кўрган бўлсалар, нимани эшитган бўлсалар ҳеч ўзгартиришсиз тўлиғича ҳаётларига татбиқ қилганлар. Тобеъинлар эса пайғамбаримиз билан бирга яшаган зотлардан ўрганганлар. Муҳаддисларнинг йўлларига кўра ровийнинг адолатли бўлиши ҳадиснинг саҳиҳ деб ҳисобланиш шартларидандир.

² Наҳл сураси 44-оят

Фақиҳларнинг саҳоба ва тобеъинларнинг киборлари қабул қилган ва амалда қўллаган ҳадисларини саҳиҳ деб ҳисоблашлари ҳам шу жиҳатдан бўлиб, бу зотларнинг адолатли бўлганликларида шубҳа йўқдир. Фақат бир нозик фарқни кузатишимиз мумкин. Адолатли ровий башар бўлгани сабабидан хато ва саҳвга йўл қўйиш эҳтимоли бор. Лекин умматнинг киборлари қабул қилиб амалда қўллаган ҳукмлар хато бўлиши мумкин эмас. Чунки ислом уммати ҳеч қачон залолат устида бирлашмайди.

Ҳанафий олимларининг наздида “суннат” тушунчаси бироз кенгрок бўлиб, саҳобалар розияллоҳу анҳумларнинг қавллари ва феълларини ҳам ўз ичига олади. Ҳанафий мазҳабида саҳобанинг сўзидан олинган жуда кўп масалалар мавжуд бўлиб, санаб саноғига етиш қийин.

Сарахсий “Усулус Сарахсий” китобида шундай дейдилар:

“Суннат – бу Расулуллоҳ (сав) нинг ва у зотдан сўнг саҳобаларнинг йўлидир”.³

Аллома Мулла Жийван: “Суннат – бу Расулуллоҳ (сав) нинг сўзлари, феъллари, сукутлари, саҳобаларнинг сўзлари ва феълларига нисбатан ишлатиладиган истилоҳдир” деганлар.⁴

Ҳанафийларнинг суннат деганда саҳобаларнинг қавллари ва феълларини ҳам киритишлари ўта муҳим ҳисобланиб, шариатнинг кўп қисмини ташкил қиладиган масалаларни ечишда манба бўлиб хизмат қилган. Айниқса Кўфа мадрасасининг шайхлари Али ва Ибн Масъуд (ра) нинг илмий меросларини тилга олиш жуда ўринли. Саҳобалар Китоб ва Суннатдаги далилларни яхши тушунишар, шореънинг муродини тўғри англашар эди. Чунки у зотлар ваҳий нозил бўлиб турган вақтларда, пайғамбаримиз (сав) билан бир замонда яшаганлар.

Умар ибн Хаттоб (ра) халифалик даврларида инсонларни огоҳлантириб, “Амалдаги ҳолатга ҳилоф бўлган ҳадисни ривоят қилишдан ман қиламан” дейишлари ҳам шундан эди.⁵

Ибн Абу Ҳозим айтадилар: “Абу Дардодан баъзи нарсаларни сўрашар эди, у зот жавоб берар эдилар. Шунда “бизга бошқачарок ҳадислар етиб келди” дейишар эди. У зот эса, “бу ҳадислар менга ҳам етиб келган, лекин мен амалда бошқача қилинганини кўрганман” дер эдилар”. Бу ҳам ислом умматининг қабул қилиб олиши ва амал қилишининг ҳужжат эканига ёрқин далилдир.

Тобеъинларнинг энг киборларидан саналган Иброҳим Нахаъий айтадилар:

“Агар саҳобаларнинг қўлларини билакларигача ювиб таҳорат олаётганларини кўриб қолсам, гарчи Китобда “тирсакларингизгача ювингиз” оятини ўқиб турган бўлсам-да

³ Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Сарахсий (927–1212). Усулус Сарахсий (Ж.2). Ҳайдаробод: Лужнату ихёул-маъориф ал-усмонийя. – Б. 69

⁴ Шайх Аҳмад Мулла Жийван (1130–1048 х) . Нурул анвор . (Ж.2) Карачи: Мактабатул бушро. – Б. 20

⁵ Муҳаммад Аввома . Асару ҳадис шариф фи ихтилафи аимматил фуқаҳо. Байрут: Дарул башоирил исламийя. – Б. 64

мен ҳам шундай таҳорат олар эдим”. Чунки у зотлар суннатни тарк этишлари мумкинлиги тасаввур қилинмайдиган кишилар, беқиёс илм эгалари, шу билан бирга Қуръон ва суннатга эргашишга энг ҳарис инсонлардир.⁶

Саҳобаларнинг қавлларини олиш фақат ҳанафийларга хос бўлмай, бошқа мўътабар мазҳабларда ҳам далил сифатида олинади.

Ирбоз ибн Сориядан ривоят қилинган ҳадисда Расулуллоҳ (сав) дедилар:

“Мендан кейин сизлардан ким яшаса кўп ихтилофларни кўради. Шунда менинг ва рошид халифаларнинг суннатини маҳкам тутинг”⁷

Фақиҳларнинг наздиларида машҳур ҳадис деб уммат қабул қилиб амалда қўллаган оҳод хабарга нисбатан ҳам ишлатилади.

Жассос айтадилар:

“Уммат қабул қилган ҳадислар гарчи оҳод хабарлардан бўлса-да, у менинг наздимда мутавотир даражасидадир. У иймон келтириш қатъий бўлган илмни вожиб қилади ва у билан Қуръонни хослаш мумкин.”⁸

Баъзан оҳод хабар келган бўлса-да уммат унга амал қилмай бизга далили етиб келмаган бир ишга амал қилсалар, умматнинг бу иттифоқи оҳод хабардан устун туради. Абу Ҳурайра (ра) дан “ким ўлик ювса ғусл қилсин, ким маййитни кўтарса таҳорат қилсин” деган ҳадис ривоят қилинган бўлсада, фақиҳлар унинг хилофига ижмо қилишган. Бунга ўхшаган кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Яна бир мисол: “Аллоҳнинг исмини зикр қилмаган кишининг таҳорати таҳорат эмас” ҳадиси ҳам оҳод хабарлардан бўлиб, фақиҳлар бунинг хилофини айтадилар. Яна дейдилар-ки, бир ровий тарафидан хато ўтиши мумкин, ёки у ҳадиснинг насх бўлгандан беҳабар бўлиши мумкин, лекин ижмо хато бўлмайди.

Ҳанафийлар ҳадисларнинг қуввати, бизгача етиб келиши ва пайғамбаримиздан (сав) собит бўлишига қараб турлича тақсимлайдилар. Хукмларни фарз, вожиб, суннат, ҳаром ёки макруҳ дейиш учун далилларнинг қувватига риоя қиладилар. Таҳорат, намоз, ҳаж ва бошқа шунга ўхшаш рукнларни исбот қила олиш учун қатъий далил керак дейдилар. Оҳод хабарни Қуръондан, мутавотир ва машҳур хабардан кейинги ўринга қўядилар.

Ҳанафий фақиҳлар наздида ҳадислар қуйидагича тақсимланади:

1. Суратан ҳам маънан ҳам шубҳасиз тўлиқ иттисол билан пайғамбаримиз (сав) га боғланган хабарлар, булар “Мутавотир” деб аталади.

⁶ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад . (737х). Ал Мадҳол Ибнул Ҳож. (Ж.1) Қоҳира: Дорут турос. – Б. 129

⁷ Абу Довуд Сулаймон ибн Ашъас. (202–275 х) Сунани Абу Довуд. Макка: Дарол Баз.

⁸ Аҳмад иб Али Ар Розий Абу Бакр Жассос. (305–370) Ал фусул фил усул. (Ж.2) Қувайт: Вузароту авқофил қувайтийя. – Б.

2. Пайғамбаримиз (сав) га боғланишида суратан биров шубҳа бор бўлган хабарлар, булар “Машхур” деб аталади. Биринчи асрда ислом умматининг бу ҳадисларни тўғри деб қабул қилиши ва амалда қўллаши ундаги шубҳани кетказган.

3. Пайғамбаримиз (сав) га боғланишида суратан ва маънан шубҳа бор бўлган хабарлар, булар “Оҳод” деб аталади. Суратан шубҳа борлигига сабаб, бу ҳадисларнинг расулуллоҳ (сав) га боғланиши қатъий собит бўлмаган. Маънан шубҳа борлиги эса, ислом уммати уни тўғри деб қабул қилмаганидир.⁹

Мутавотир ҳадис қатъий илмни вожиб қилади ва уни инкор этиш куфр саналади.¹⁰

Машхур хабар эса қалбни хотиржам қилиш даражасидаги илмни вожиб қилади ва уни инкор қилиш бидъатдир.

Олимлар ўртасида мутавотир ва машхур хабар билан собит бўлган масалаларга амал қилиш хусусида ихтилоф йўқ. Уламаолар оҳод хабарни олиш услубида турлича қарашларга эгадирлар. Ҳанафий олимлар ровийларни икки турга ажратадилар. Фақиҳ ровий ва фақиҳ бўлмаган ровий. Фақиҳ ровийлар сирасига тўрт халифа Абу Бакр, Умар, Усмон, Али, шунингдек кибор саҳобалардан Абдуллоҳ ибн Масъуд, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Умар, Зайд ибн Собит, Муоз ибн Жабал ва шу каби илм у ижтиҳодда танилган саҳобаларни киритадилар.

Иккинчи қисмдаги ровийлар адолатли, ҳифзи ўткир бўлсалар-да аммо ижтиҳод ва фатво билан танилмаганлар. Улар Абу Ҳурайра ва Анас ибн Молик каби буюк саҳобалардир.

Ҳанафийлар наздида фақиҳ бўлиб танилган ровийнинг ривоят қилган оҳод хабари шаръий қиёсга зид келиб қолса оҳод хабарга амал қилинади. Фақиҳ бўлмаган ровийнинг оҳод хабари қиёсга зид келиб қолса, хабарни тарк қилиниб қиёсга амал қилинади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Фахрул ислом Баздавий (1009–1089). Усулул Баздавий. (Ж.2). Мадинатул Мунаввара : Дарус сирож. – Б. 360
2. Низомуддин Шоший . (х. 600) . Усулуш Шоший. Байрут: Дарул кутубил илмийя – Б. 169
3. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад . (737х). Ал Мадхол Ибнул Ҳож. (Ж.1) Қоҳира: Дорут турос. – Б. 129
4. Абу Довуд Сулаймон ибн Ашъас. (202–275 х) Сунани Абу Довуд. Макка: Дарол Баз.

⁹ Фахрул ислом Баздавий (1009–1089). Усулул Баздавий. (Ж.2). Мадинатул Мунаввара : Дарус сирож. – Б. 360

¹⁰ Низомуддин Шоший . (х. 600) . Усулуш Шоший. Байрут: Дарул кутубил илмийя – Б. 169

5. Аҳмад иб Али Ар Розий Абу Бакр Жассос. (305–370) Ал фусул фил усул. (Ж.2) Қувайт: Вузароту авқофил кувайтият. – Б. 175
6. Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Сарахсий (927–1212). Усулус Сарахсий (Ж.2). Ҳайдаробод: Лужнату ихёул-маъориф ал-усмонийя. – Б. 69
7. Шайх Аҳмад Мулла Жийван (1130–1048 х). Нурул анвор. (Ж.2) Карачи: Мактабатул бушро. – Б. 20
8. Муҳаммад Аввома. Асару ҳадис шариф фи ихтилафи аимматил фуқаҳо. Байрут: Дарул башоирил исламийя. – Б. 64